

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ŞƏRQ-QƏRB LEKSİK-TERMİNOLOJİ PARALELLİYİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN ELMİ ÜSLUBUNUN İNKİŞAFINDA ROLU

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi
və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Samirə Xəqani qızı Sultanova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Akademik
Nizami Qulu oğlu Cəfərov

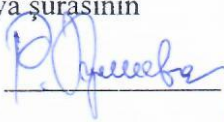
Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəsimov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vəfa Çingiz qızı Həsənova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Afaq Həsən qızı Qəmbərova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya elmləri doktoru, professor
Nəsirəğa Şahmurad oğlu Məmmədov

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Tamilla Həsən qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Yeni dövrün əvvəllərindən başlayaraq dünyanın Şərq və Qərb olmaqla iki böyük qütbə və ya coğrafiyaya ayrılması həm iqtisadi, həm siyasi, həm də mədəni amillərlə səciyyələnən elə bir qlobal kontrast yaratmışdır ki, müasir dövrdə çox az problemlər təsəvvürə gətirmək mümkündür ki, həmin kontrasdan kənarında həll etmək, yaxud həllinə müdaxilə etmək kiminsə ağına gəlmiş olsun. Zəmanəmizin görkəmli filosofları, ideoloqları, elm və mədəniyyət xadimləri Şərq-Qərb arasındakı ziddiyyətləri, son illərin təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif xarakterli münaqişələrin qarşısını almaq çətin olsa da, prinsip etibarilə, dialoq yolu ilə aradan qaldırmağa elə bir ciddi alternativ görmürlər.

Şərq-Qərb dialoqunun yalnız üzdə deyil, ictimai təfəkkürün alt qatlarında da getdiyini göstərən çox mühüm amillərdən biri dil, daha dəqiq desək, bu və ya digər milli dildəki Şərq-Qərb paralelliyidir.

Azərbaycanın Şərqlə Qərb arasında yalnız coğrafi, geopolitik deyil, həm də mədəni-intellektual baxımdan keçid mövqeyində yerləşməsi əsrlərdən bəri Azərbaycan dilinin strukturuna da öz əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir ki, bunun nəticəsində müasir Azərbaycan dilində, xüsusilə onun elmi üslubunda Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi adlandırdığımız linqvokulturoloji hadisə əmələ gəlmişdir. Həmin hadisənin tarixi mahiyyəti, hər şeydən əvvəl, “ənənəvi terminlə modern (beynəlmiləl terminin münasibəti şəklində ifadə oluna bilər. Belə ki, ümumşərq (əsasən, ərəb) mənşəli söz terminə paralel olaraq XIX əsrin ortalarından Azərbaycan dilində Qərb (əsasən, latın) mənşəli söz termin işlənməyə başlayır. Tədricən aşağıdakı üç vəziyyət müşahidə olunur:

- 1) Yeni termin ənənəvi termini arxaikləşdirir;
- 2) ənənəvi termin yeni termindən daha “güclü” çıxıb, onun yayılmasının qarşısını alır;
- 3) ənənəvi terminlə yeni termin paralel olaraq işlənir;

Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də ümumən, dil nəzəriyyəsində bu hadisəyə uzun zaman praktik bir iş kimi yanaşılmış, onun intellektual-idraki, kulturoloji səbəbləri üzə çıxarımaq əvəzinə, sadəcə, “terminologiyada sinonimlik qüsurdur” ümumi mülahizəsi ilə

kifayətlənilmişdir. Lakin son illər Azərbaycanda ardıcıl olaraq keçirilən beynəlxalq Şərq-Qərb konfransları, sivilizasiyalararası dialoq müzakirələri bütün aydınlığı ilə göstərir ki, Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşən mədəniyyətlər üçün Şərq-Qərb paralelliyi təsadüfi olmayıb, tamamilə qanunauyğun haldır.

AMEA-nın Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 25 illiyinə həsr edilmiş fundamental “Müstəqillik yollarında” kitabında deyilir ki, bu cür forumların Bakıda keçirilməsi, ilk növbədə, respublikamızın sivilizasiyalararası dialoq prosesində fəal mövqe tutduğunu, zəngin Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasında körpü rolunu oynadığını göstərir.

“Hazırda milli ideya yalnız təmsil etdiyi dövlətin milli, siyasi, coğrafi hüduqları çərçivəsində deyil, qlobal məkanda həyatiliyini sübut etməlidir. Yəni milli ideya xalqın identikliyinə nə qədər özündə əks etdirsə də, ümumən yeni dünya nizamının reallıqlarına cavab verməli, bəşəri dəyərlərlə uzlaşmalıdır”¹.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf istiqamətlərini geniş miqyasda araşdırmış S.Sadıqova terminologiyada leksik paralellik məsələsinə ayrıca diqqət yetirmiş, həmin məsələyə müxtəlif elmi-nəzəri baxışları təhlil etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, *“terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılrsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri-mümkündür. Bu paralellik, əslində, terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir”².*

Görünür, biri digəri ilə nə qədər sıx bağlı olsa da, iki paradigma və ya baxış bucağını fərqləndirmək lazım gəlir: 1) konkret bir dilin, məsələn, Azərbaycan dilinin mövqeyindən baxış; 2) qlobal dil prosesləri, daha sistemli şəkildə isə Şərq-Qərb linqvokulturoloji münasibətləri mövqeyindən baxış.

Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyinin Azərbaycan dilinin elmi üslubunun inkişafında rolu məsələsi, fikrimizcə, bu baxımdan böyük aktualıq kəsb edir.

¹ Müstəqillik yollarında // – Bakı: Şərq-Qərb, – 2016. – 147-148 s.

² Sadıqova, S. Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı / S.Sadıqova. – Bakı: Avrora, – 2016. – 154 s.

Azərbaycan elmi kimi onun terminologiyası da həm ənənəvi Şərq, həm də müasir Qərb dəyərlərinə əsaslanır. Həmin prosesin tarixi gedişini, xüsusilə yekununu araşdırmaqla Azərbaycan dilində elmi-intellektual leksikonun genotipoloji strukturu barədə ciddi nəticələrə gəlmək mümkündür ki, bu, yalnız bir dilin təbiəti ilə hədudlanmayan ümumlinqvistik (universal) qanunauyğunluqların aşkarlanmasına gətirib çıxarır.

Tədqiqatın obyektı. Azərbaycan dili elmi üslubunda özünü bir sistem kimi göstərən Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi tədqiqatın obyektini təşkil edir. Həmin hadisə müxtəlif elm (humanitar, ictimai, təbiət və texniki) sahələri üzrə çoxlu sayda dil faktları ilə təmsil olunur.

Tədqiqatın predmeti. Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyinin Azərbaycan dili elmi üslubunun inkişafındakı rolunun mahiyyəti, müxtəlif təzahür xüsusiyyətləri, paralelliyin əhatə dairəsi, müxtəlif elm sahələri üzrə nisbəti və s. tədqiqatın predmetinə daxildir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin Azərbaycan dili elmi üslubunun inkişafındakı rolunun nədən ibarət olmasının hərtərəfli öyrənilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

- 1) Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyinin lingvistik, intellektual və kulturoloji səbəblərinin aydınlaşdırılması;
- 2) Azərbaycan dilində Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyinin təşəkkül tarixinin əsas mərhələlərinin müəyyən edilməsi;
- 3) humanitar elmlərin dilində Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyi;
- 4) ictimai elmlərin dilində Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyi;
- 5) təbiət və texniki elmlərin dilində Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyi.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi Azərbaycan dili elmi üslubunda XIX əsrin ortalarından təşəkkül tapmağa başlamış, XX

əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində sistemli bir dil hadisəsinə çevrilmişdir.

2. Müxtəlif dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin formalaşması təsadüfi hal olmayıb, dilin geokulturoloji mövqeyi ilə şərtlənən təbii hadisədir.

3. Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi müxtəlif elm sahələri üzrə özünü fərqli nisbətlərdə göstərir ki, bu həmin elm sahələrinin nə dərəcədə milli, yaxud beynəlmiləl olması ilə bağlıdır.

4. Leksik-terminoloji paralelliyin Şərq komponenti ilə Qərb komponenti arasında funksional-üslubi fərqlər mövcuddur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyi müxtəlif dillərdə o cümlədən Azərbaycan dilində özünü kifayət qədər geniş miqyasda göstərsə də, bu hadisə tədqiqatdan, demək olar ki, kənar qalmış, o, yalnız anomaliya və ya normadan yayınma kimi təqdim olunmuşdur. Halbuki bu cür səthi yanaşma həmin hadisənin təbiətini müəyyənləşdirməyə, mahiyyətini aydınlaşdırmağa imkan vermir.

Tədqiqatın yeniliyi, birinci növbədə, haqqında bəhs olunan dil hadisəsinin ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılması ilə əlaqədardırsa, ikinci növbədə, Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyinin Azərbaycan dili kontekstində təzahürünün bütün funksional xüsusiyyətlərinin zəngin dil faktları əsasında araşdırılıb, prinsiplial elmi nəticələrə gəlinməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyətini bir dilin elmi, üslubi kontekstində həm Şərq, həm də Qərb mənşəli terminlərin eyni anlayış ifadə etmək imkanı və bu imkanın doğurduğu funksional proseslər barədəki ümumiləşdirmələr müəyyənləşdirir. Dissertant çalışmışdır ki, müxtəlif elmi- intellektual, kulturoloji mənbələrdən alınmış paralel terminlərin Azərbaycan elmi dil təfəkküründəki həm diaxron, həm də sinxron münasibətlərini təhlil etməklə bütövlükdə hadisənin ümumi və ya universal modeli barədə aydın təsəvvür yaratsın.

Tədqiqat işinin nəticələrindən həm Ümumi dilçilik, həm də Azərbaycan dili dərslərində istifadə etmək mümkündür. Tədqiqat işindən terminoloji lüğətlərin tərtibində də istifadə etmək olar. İstər araşdırılmış konkret dil materialından, istərsə də elmi-nəzəri

ümumiləşdirmələrdən faydalanmaq olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas nəticələri dissertantın məqalələrində, elmi konfranslardakı məruzələrinin tezislərində əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Giriş – 5 səhifə, 8.017 işarə, I fəsil – 33 səhifə, 56.725 işarə, II fəsil – 23 səhifə, 41.417 işarə, III fəsil – 28 səhifə, 50.956 işarə, IV fəsil – 25 səhifə, 41.184 işarə, nəticə – 4 səhifə, 5.955 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 10 səhifə, 14.903 işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 130 səhifə, 222.786 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyasının ümumi səciyyəsi verilir, aktuallığı əsaslandırılır, obyekt və predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar sadalanır.

“Azərbaycan dilində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin təşəkkülü” adlanan birinci fəsil altı yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin ilk yarımfəsli **“Problemin qoyuluşu”** adlanır.

Azərbaycan dilində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin tarixi elmi üslubun və terminoloji sisteminin tarixinə uyğundur. Bu isə o deməkdir ki, terminoloji sistem formalaşdıqca Şərq-Qərb paralelliyi də həmin inkişaf mərhələlərinə müvafiq olaraq qərarlaşır.

Bu fəsildə Azərbaycan dilinin timsalında Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin təşəkkülü tarixi aşağıdakı dörd mərhələdə nəzərdən keçiriləcəkdir:

1) Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin təşəkkülünün ilk mərhələsi (XIX əsr);

2) Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin təşəkkülünün ikinci mərhələsi (XX əsrin əvvəlləri);

3) Azərbaycan dilinin elmi üslubunda Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin bir sistem olaraq müəyyənlişməsi;

4) Müstəqillik dövründə Azərbaycan dili leksik-terminoloji sistemində Şərq-Qərb paralelliyinin miqyasının genişlənməsi.

İkinci yarımfəsil **“Şərq-Qərb leksik-terminoloji paraleliyi haqqında”** adlanır. Şərq-Qərb leksik paralelliyinin Azərbaycan dilinin elmi üslubunun inkişafındakı rolu, əslində, bir sıra araşdırma istiqamətlərini fərqləndirmək lazım gələn kifayət qədər geniş mövzudur. Lakin, bütün hallarda bu mövzu Şərq-Qərb linqvokulturoloji əlaqələrinin tarixi gedişi, onun universal təbiət və ya xarakterindən irəli gəlir. Müşahidələr (və müqayisələr) göstərir ki, “beynəlxalq anlayışlar”, ümumən “elmi anlayış etalonu”nu müəyyənləşdirməklə “milli anlayışlar”ın obyektiv qiymətləndirilməsi, sonuncuların nə dərəcədə bu və ya digər məfhumu adekvat olmasının yoxlanması üçün əsasdır. Lakin məsələnin bu cür qoyuluşu qloballaşma dövrünün dil prosesləri baxımından özünü heç də tamamilə doğrulda bilməz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bu və ya digər Şərq dillərində Qərb terminologiyasının, əslində, beynəlxalq terminologiyanın dominantlığa can atması paraleliyi zəruri edir.

“Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin təşəkkülünün ilk mərhələsi” (XIX əsr) adlanan üçüncü yarımfəslində Azərbaycan intellektual-mədəni təfəkkürünün tədricən Qərb oriyentasiyasına daxil olması, yeni dünyagörüşlü Azərbaycan ziyalılarının (Mirzə Kazım bəy, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi və b.) dilində ənənəvi Şərq söz-terminləri ilə yanaşı, hələlik məhdud miqdarda, Qərb mənşəli söz-terminlərin meydana çıxaraq yayılmasından bəhs olunur.

T.Hacıyev yazırdı ki, alınmaların bu cür ikimənbəliliyi nəticəsində, *“təbii ki, paralelizm yaranır. Həm eyni müəllifin ayrı-ayrı yazılarında gah ərəb-fars, gah da rus-Avropa mənşəli terminlər işlənir, həm də müxtəlif müəlliflərdən bəzilərinə ərəb-fars, digərlərində isə rus-Avropa mənşəliyindən istifadə olunur. Beləliklə, istər bir müəllifin fərdi üslubi tətbiqində, istərsə bütövlükdə ədəbi dilin ümumi fəaliyyətində müxtəlif mənşəli leksik-terminoloji*

vahidlər eyni hüquqda, eyni üslubi-funksional məqamda işlədilir”.³

Azərbaycan dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində, ərəb-fars (Şərq) və rus-Avropa (Qərb) leksik-terminoloji paralelliyinə misal olaraq aşağıdakıları göstərir:

M.F.Axundzadə: *şəbih – aktyor, təmsil (təmsilat) – pyes (pyeslər), nəzm – poeziya, müstəbid – despot, istibdad – despotizm, inqilab – revolyusiya, tərəqqi – proqres, məcmə – parlament, qeyrətmənd – patriot* və s.

Birinci fəslin “**Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin təşəkkülünün ikinci mərhələsi**” (XX əsrin əvvəlləri) adlanan dördüncü yarımfəslində XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan dilində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin miqyasının xeyli dərəcədə genişləndiyi, artıq kütləvi hal almağa başlayan nəşrlərdə, xüsusilə mətbuatda, lüğətlərdə təbliğ olunduğu dövrdən bəhs edir.

Heç də təsadüfi deyildi ki, bu meyl XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-siyasi, mədəni-ideoloji mühiti üçün universal səciyyə daşımaqla geniş miqyasa malik idi. Azərbaycan istiqlalının rəhbərlərindən M.Ə.Rəsulzadə sonralar yazırdı:

“Müasir bir Azərbaycanlı üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalı, onun hüriyyəti bir takım maddiyyatla ölçülür şeylərdən deyildir. Bayrağındakı rənglərin mədlulu vəchlə bu yeni təşəkkül edən Türk Cümhuriyyəti Aləmi-İslamda təşəkkül edən ilk cümhuriyyətdir ki, *Milliyyət, Beynəlmiləliyyət və Müasirlik* əsası üzərində müstənad bir tərz-i idarə qurmaq cəhdi-alisindəndir”⁴.

Haqqında söhbət gedən nəzəri-ideoloji formulu o dövrə Azərbaycanda söz-termin yaradıcılığı praktikasına tətbiq etsək, belə bir mənzərə alınmış olacaqdır:

1) millilik tələb edir ki, yeni meydana çıxıb çox hallarda terminoloji məzmun daşıyan anlayışlar hər kəs üçün anlaşılıqlı olan ana dili sözlərilə ifadə olunsun;

2) beynəlmiləllik tələb edir ki, ümumbəşəri xarakterli terminlər süni olaraq tərcümə edilməyib olduğu kimi işlədilsin;

³ Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi / T.İ.Hacıyev. – Bakı: Elm, – 2012. II hissə. – 392 s.

⁴ Azərbaycan qəzetində parlament hesabatları və şərhlər / – Bakı: Qanun, – 2015. I cild. – 656 s.

3) müasirlik isə tələb edir ki, milliliklə beynəlmilləliyin tənəsübü mümkün qədər düzgün müəyyən olunsun.

Birinci fəslin beşinci yarımfəslə **“Azərbaycan dilinin elmi üslubunda Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin bir sistem olaraq müəyyənlişməsi”** adlanır. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda dil, o cümlədən terminologiya məsələlərinə xüsusi ideoloji həssaslıqla yanaşılır. Azərbaycan şura hökumətinin başçılarının 1921-ci ilin 8 fevralında xüsusi əmr verirlər ki, *“bu əmrlə bütün idarə və təşkilatların nəzərinə çatdırılır ki, bu əmrin çap olunduğu gündən üç ay müddətinə mərkəzdə və yerlərdə bütün idarə və təşkilatlarda kargüzarlıq paralel şəkildə türk dilində də aparılsın”*⁵.

Şərq-Qərb paralelliyi baxımından maraqlı olan məqam ondan ibarətdir ki, əksər hallarda Qərb mənşəli söz-terminin izahı, hətta izahları verilmişdir ki, bu, potensial olaraq leksik-terminoloji paralellik yaradır; məsələn: *aberrasiya – azmaq, kənara çıxmaq; abiyetin turşusu – təbii qatran turşusu; aborigenlər – yerli sakinlər; abort – uşaqsalma; abraziv – pardaq, qızınma; absenteizm – iştirak etməmək; absis – kəsilmiş; absorbsiya – udma; və s.*

Birinci fəslin altıncı yarımfəslə **“Müstəqillik dövründə Azərbaycan dili leksik-terminoloji sistemində Şərq-Qərb paralelliyinin miqyasının genişlənməsi”** adlanır.

Azərbaycan dili leksik-terminoloji sisteminin formalaşması tarixində müstəqillik dövrünə ayrıca yer verilməsi yalnız xronoloji zərurətdən yox, həm də XXI əsrin əvvəllərində qloballaşmanın doğurduğu yeni çağırışlardan irəli gəlir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılması qərara alınmışdır. Əlbəttə, dövlət səviyyəsində

⁵ Hacıyev, T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə / T.İ.Hacıyev. – Bakı: Elm, – 2012. – s. 325-326.

belə bir zəruri tədbirlərin görülməsi terminologiya sahəsində ciddi problemlərin mövcudluğundan irəli gəlir.

Terminologiya Komissiyasının Əsasnaməsində isə həmin problemlər belə ümumiləşdirilir ki, *“qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilində müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayının sürətlə çoxalmasını nəzərə alaraq, dilimizin milli köklərinin qorunması, həmçinin zənginləşdirilməsinin davam etdirilməsi məqsədi ilə eyni tarixi-ənənəvi kökə malik türk xalqlarının ortaq terminoloji bazasının yaradılması, müvafiq termin yaradıcılığının unifikasiyası normaları və metodoloji prinsipləri”* müəyyənləşdirilməlidir.

Göründüyü kimi, burada ən azı üç məqama toxunulur:

- 1) Azərbaycan dilində beynəlxalq terminlərin sayının sürətlə artması;
- 2) Azərbaycan dilinin milli özünəməxsusluğunun qorunması;
- 3) ümumtürk terminoloji bazasına istinad olunması.

Bütün bunlar isə milli və beynəlmiləl, başqa sözlə, Şərq və Qərb paralelliyinin get-gedə daha da zənginləşdiyini, yeni çalarlarla üzə çıxdığını göstərir.

“Humanitar elmlərin dilində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi” adlanan ikinci fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir.

İkinci fəslin birinci yarımfəsli **“Dilçilik”** adlanır. Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyası Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyi baxımından kifayət qədər zəngindir ki, bunun da intellektual-kulturoloji əsasında dilçilik tərəkürünün həm Şərq, həm də Qərb ənənələrinə dayanması, daha konkret desək, Şərq ənənələrinin tədricən Qərb ənənələri tərəfindən sıxışdırılması nəticəsində ortaya çıxan *“tərəddüdlər”* müəyyənləşdirir. Etiraf etmək lazımdır ki, həmin *“tərəddüdlər”* heç də təsadüfi olmayıb, XX əsrin 20-ci illərindən başlayır. Müasir Azərbaycan dilçiliyinin banilərindən Bəkir Çobanzadənin Bakıda nəşr edilən ilk kitabı *“Türk-Tatar lisanıyyatına mədxəl”* (1924) terminologiyası bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Müəllifin dilindəki dilçilik terminlərinin əksəriyyəti paralel işlənir: *səslərin üzviyyəti – fiziologiyası, sədəiyat – akustika, təmsil – assimilation, təbdil – dissimulation, , nəhv – sintaksis, sövti –*

fonetik və s.⁶

Müasir Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasında Şərq-Qərb paralelliyi nə qədər linqvistik hadisədirsə, o qədər də intellektual-kulturoloji məzmununa malikdir.

Qərb mənşəli dilçilik terminlərinin müasir Azərbaycan dilində funksional səviyyəsini nümayiş etdirən göstəricilərdən biri “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə həmin sözlərin geniş təmsil olunmasıdır; məsələn: *adverbial, antropotonim, arxifonem, astionim, derivasiya, diaxroniya, diftonq, diqraf, distributiv, emfaza, epenteza, fleksiya, fonem, koqnitiv, komparativ, konyuktiv, korrelyat, qlossemantika, qlottoxronologiya*⁷ və s.

Bu sözlərin mütləq əksəriyyətinin Şərq mənşəli qarşılığı ya yoxdur, ya da, əgər belə demək mümkünsə, “izah” şəklində mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilçiliyində geniş istifadə olunan “fonem” termininin mənasını Ağamusa Axundov belə izah edir: “Fonem dilin ən kiçik vahidi olub, müəyyən fərqləndirici əlamətlər məcmusudur. O, söz və morfemlərin səs cildini fərqləndirməyə xidmət edir”⁸.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə “**Ədəbiyyatşünaslıq**” adlanır. Azərbaycan dilinin ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasında Şərq mənşəli terminlərin funksional mövqeyi həmişə yüksək olmuşdur ki, bu da milli ədəbi ənənənin, prinsip etibarilə, ərəb-müsəlman mədəniyyətinə əsaslanması ilə bağlıdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının müxtəlif nəsillərinin təzkirəçilərindən başlamış bu günə qədər işlətdikləri əsas terminoloji leksikon, demək olar ki, dəyişməmişdir: ədəbiyyat, şeir, nəzm, nəsir, vəzn, janr, qərəl, əruz, heca, müxəmməs, rübai, divan, təşbeh, mübaliğə, istiarə, təqti, hekayə, təmsil, misra, beyt, qafiyə, təhkiyə və s.

Qərb dillərindən Azərbaycan dilinə keçən ədəbiyyatşünaslıq terminləri isə, məsələn, dilçilik terminologiyasından fərqli olaraq, daha çox Şərq ədəbiyyatşünaslıq təfəkkürü üçün əsasən yeni olan anlayışların ifadə ehtiyacı ilə bağlıdır; məsələn: poeziya, dram,

⁶ Çobanzadə, B. Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl B.Çobanzadə. – Bakı, – 2006. – 180 s.

⁷ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – 840 s.

⁸ Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. – Bakı: Qərq-Qərb, – 2011. – 280 s.

komediya, tragediya, roman, sonet, poema, metafora, romantizm, realizm, sentimentalizm, modernizm, simvolizm, postmodernizm, sürrealizm, poetika, stilizasiya və s.

Ərəb dilində fleksiya yolu ilə “şeir”dən “şair”, “nəsr”dən “nasir” sözləri yaradılmışdır ki, həmin sözlər Azərbaycan dilində müstəqil olaraq işlənir. Bu silsiləni tamamlayan “dram-dramaturq” isə Qərb mənşəlidir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasında Şərq-Qərb paralelliyinin əsas faktları aşağıdakılardan ibarətdir: *şeir – poeziya, təşbeh – metafora, bədi təyin – epitet, üslub – stil, şifahi xalq ədəbiyyatı – folklor, bədi sual – ritorik sual, bədi – poetik, surət – obraz, personaj, rəmz – simvol, xatirə – memuar, dastan – epos, bədi gülüş – yumor* və s.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəsli “**Sənətşünaslıq**” adlanır. Sənətşünaslıq terminologiyası dünyanın müxtəlif dillərində, bir tərəfdən, ciddi milli, etnoqrafik əsaslara dayanırsa, digər tərəfdən beynəlmilliliyə, müxtəlif mədəniyyətliliyi universal anlayışlarla dərk etməyə meyl göstərir. Musiqi, təsviri sənət, teatr, dekorativ-tətbiqi sənət və s. terminologiyasında bunu sistemli şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

Dahi Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan türklərinin musiqisi haqqında” məqaləsində yazırdı: “Qərb millətləri ülum, fənn və sənayenin hər birində tərəqqi və təlicə Şərq millətlərindən iləri olduqlarından sənayei-nəfisə qismindən olan, musiqi tərəqqisində dəxi bizim kibi millətləri ağac-ağac ötüb, bu sənəti dərəcəyi-mükəmməlliyə yetiribdirələr”.⁹

Və əlavə edir: “Şərq musiqisinin Qərb musiqisinə nisbətən ən böyük nöqsanı bundadır ki, bu musiqi yunanca “harmonik” deyilən ahəngi-əsvat kimi fəziləti – musiqiyədən məhrumdur”.

Göründüyü kimi, burada Qərb və Şərq termin anlayışları qarşılaşdırılır: *harmonik (harmoniya) – ahəngi-əsvat*.

Ümumiyyətlə sənətşünaslıqda işlənən bir sıra səciyyəvi Şərq-Qərb terminoloji paralelliklərini nəzərdən keçirək: *memarlıq* –

⁹ Hacıbəyli, U. Azərbaycan türklərinin musiqisi haqqında. İstiqlal (1918-28 Mayıs – 1919) / Ü.Hacıbəyli. – Bakı: Qanun, – 2014. – s. 110-131

arxitektura, sulu boya – akvarel, müşayiət etmə – akkompanement, gur, kütləvi – anşlaq, qədimi – antikvar, fasilə – antrakt, uyğunlaşdırmaq – aranjiman, səhnə – arena, eyvan – qalereya, him-cim teatri – pantomima, təqlid – parodiya, oyundaş- tərəf müqabil – partnyor, ilk baxış – premyera, mənzərə – peyzaj və s.

Üçüncü fəsil “**İctimai elmlərin dilində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi**” adlanır. Bu fəsil yeddi yarımfəsildən ibarətdir. Fəslin birinci yarımfəsli “**Tarix**” adlanır. Azərbaycan dilinin tarixşünaslıq terminologiyasında Şərq (əsasən, ərəb) mənşəli leksemlər, ənənəvi olaraq, mütləq əksəriyyət təşkil etsə də, onların Qərb mənşəli sinonim-paralelləri də miqdarca az deyildir. Müşahidələr göstərir ki, həmin paralelliklər, əsasən, aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

a) Ənənəvi Şərq mənşəli terminin Qərb analoqu tarixşünaslıq mətnlərinin dilinə daxil olaraq sinonimlik yaradır; məsələn: *mərhələ – etap, dövr – epoxa, tərəqqi – progres, irticaçı – aqressor, sülalə – dinastiya, xalq – etnos, təcavüzkar – uzurpator* və s.

b) Qərb mənşəli termin üçün milli qarşılıq axtarışı gedir və yaxud o, sadəcə olaraq, tərcümə edilərək terminoloji paralellik yaradır; məsələn: *proses – gedişat, paleolit – qədim daş, neolit – yeni daş, ekspedisiya – yürüş, renesans – intibah, dirçəliş* və s.

Maraqlı faktlardan biri də bu və ya digər region üçün səciyyəvi olan siyasi, yaxud etnoqrafik adlardır ki, öz adlarında üslubi sinonim assosiasiyası meydana gətirirlər. Məsələn: *şah – çar – kral; şahzadə – prins, senat – дума – parlament – qurultay – məclis, fərman – qramota, cəngavər – ritsar* və s. Təbii ki, burada paralellikdən daha çox Şərq və Qərb mənşəli realiyaların ekvivalentliyindən söhbət gedə bilər. Bir mühüm məsələ də həmin ekvivalentlərin, bir qayda olaraq, Şərq və ya Qərb oriyentasiyasından kənara çıxıb daha diferensial etnoqrafik xüsusiyyət kəsb etməsidir. N.Cəfərovun “Azərbaycan xalqının tarixi və ya “tərcümeyi-hal”ı “kitabının dili üzərində apardığımız təhlillər nəticəsində aşağıdakı Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralellik faktlarını müşahidə etdik: bölünmə-diferensiasiya, birləşmə – inteqrasiya, mərkəzləşmə – konsentrasiya, etnik mənşə – etnogenez, xalq – etnos, mədəni-kulturoloji, daimi – stabil, mənzərə – panoram, çevik – passionar, yerli – aborigen, təşəkkül – formalaşma, müasir – modern, memarlıq-arxitektura,

mütərəqqi – progressiv, xəlqi – demokratik, ictimai – sosial, imkan – potensial, cümhuriyyət – respublika, rəhbər – lider, məfkurə – ideologiya, quruluş – struktur, amil – faktor, gerçək – real, əlaqə – kontakt və s.¹⁰

Lakin müşahidələr göstərir ki, müasir Azərbaycan tarixşünaslığının dilində Şərq mənşəli terminlərə daha böyük üstünlük verilir.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslı “Fəlsəfə” adlanır. “Fəlsəfə” termini, görünür, Şərq dillərinə Qərbdən (yunan dilindən) keçmiş ilk və ən populyar sözlərdən biridir. Sözüu uğradığı ciddi fonetik dəyişiklik (filosofiya → fəlsəfə) də mənimsəmə prosesinin uzun zaman davam etmiş olduğunu göstərir. Əsas fəlsəfi kateqoriyaların antik yunan məktəbinə mənsub Sokrat, Platon və Aristotelin əsərlərinin ərəbcəyə kütləvi tərcümələri və şərhləri nəticəsində İslam dünyasında geniş yayılması məlumdur ki, bu sahədə azərbaycanlı mütəfəkkirlərin də tarixi xidmətləri böyük olmuşdur.

F.İsmayılovun “Müqəddəs od və yaxud fəlsəfənin fəlsəfəsi” kitabının “Giriş”inin terminologiyası üzərində Şərq-Qərb paralelliyinin tənəsübünün vəziyyəti ilə bağlı apardığımız müşahidələr belə bir mənərə yaradır:

a) Şərq mənşəli terminlər: *böhran, maddilik, müsbət, mənfi, ruh, əfkari-ümumiyyə, fəaliyyət, mahiyyət, məram, məna, hərəkətverici, zəka, həyat tərzi, idrak, əxlaq, şüur, qanun, zövq, amal, yadlaşma, özgələşmə, müdriklik, mövcudluq, dünyagörüşü* və s.

b) Qərb mənşəli terminlər: *total, proses, epoxa, obyektivizm, subyektivizm, hegemon, obyekt, tendensiya, aspekt, absurd, katastrof, varvar, restavrasiya, etik, konsolidasiya, patalogiya, intellektual, model, oriyentasiya, rassional, humanizm, ideya, paradıqma, etalon, panaseya* və s.

Hər şeydən əvvəl onu demək lazımdır ki, buradakı Şərq mənşəli terminlərin əksəriyyətinin Qərb, Qərb terminlərin isə çoxunun Şərq mənşəli qarşılığı vardır.

¹⁰ Cəfərov, N. Azərbaycan xalqının tarixi və ya “tərcümeyi-hal”ı / N.Cəfərov. – Bakı, – 2014. – 144 s.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslə **“Sosiologiya”** adlanır. “Sosiologiya” termininin Şərq mənşəli qarşılığı olaraq “cəmiyyətşünaslıq” işlənsə də, Qərb mənşəli söz bu paralellikdə xüsusi elmi-intellektual mövqeyə malikdir.

Azərbaycanda sosiologiya elminin inkişafı milli müstəqillik illərində xeyli yüksəlmiş və bu elmin terminologiyası da zənginləşmişdir. Göründüyü kimi “dünya elmində çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış” nəzəriyyə (və termin) olan “sosioloji strafikasiya” yeni daxil olduğu Azərbaycan dilinə “ictimai təbəqələşmə” kimi tərcümə edilə bilər ki, bu da avtomatik və ya texniki olaraq Şərq-Qərb paralelliyi yaradır. Bu tərcümə, yaxud termin paralelliyi yaratma prinsipi Azərbaycan mühiti üçün yeni olan sosiologiya sahəsində özünü qabarıq göstərir. Məsələn: *meritokratiya – xidmət ləyaqəti (yəni insanın cəmiyyətdə peşəkar yaxud bilikli fəaliyyətinə görə tutduğu mövqe); (sosial) mobillik – (ictimai) hərəkətlik, yerdəyişmə; miqrasiya – köçmə; etnos – xalq, millət və s.*

Nigar Vəliyevanın “Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı” monoqrafiyası son illərdə sosioloji düşüncə sahəsində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin miqyasca genişlənməsini aydın şəkildə göstərir.

N.Vəliyeva öz kitabında Azərbaycan dilindəki Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralellərini araşdırmır, lakin linqvososioloji tədqiqat gedişində monoqrafiyanın mətnində (dilində) bu cür paralellər kifayət qədər çox işlənir; məsələn: *partnyorlar – tərəflər, kommunikasiya – ünsiyyət, hegemon – aparıcı, orator – natiq, vizual – əyani, kommentariya – izahat, informativ – məlumatlandırıcı, simvolik – rəmzi, multikultural – çoxmədəniyyətli və s.*

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəslə **“Siyasetşünaslıq”** adlanır. Azərbaycan dilində eyni bir dilin adını bildirmək üçün həm Şərq mənşəli “siyasətşünaslıq”, həm də Qərb mənşəli “politologiya” sözü işlənir. Məsələn, Həsən Şirəliyevlə Əli Əhmədovun 2016-cı ildə üçüncü nəşri çıxmış mötəbər ali dərslikləri “Politologiya” adlanır. Bu isə o deməkdir ki, haqqında bəhs olunan elmin adı kimi “politologiya” daha populyardır.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən “Politologiya” tədris proqramı əsasında yazılmış dərslikdə

siyasi elmin müasir nailiyyətləri, başlıca nəzəriyyələri və müddəaları özünün geniş əksini tapmışdır”.¹¹

Ümumiyyətlə, dərsləyin dilində Şərq-Qərb paralelliyinin aşağıdakı kifayət qədər zəngin terminoloji faktlarına təsadüf edilir: *müzakirə – diskussiya, siyasətşünas – politoloq, təcrübə – praktika, üsul – metod, məlumat – informasiya, səciyyəvi – spesifik, anlayış – kateqoriya, xalq – etnos, vəzifə – funksiya, ittifaq – alyans, quruluş – struktur, ictimai – sosial, sultanlıq – patrimoniallıq, zadəganlıq – aristokratlıq, mövqe – status, rəhbər – lider, vəziyyət – situasiya, mütarəqqi – progressiv, ziddiyyət – konflikt, açıq – leqal, gizli – qeyri-leqal, müstəqil-suveren.*

Üçüncü fəslin beşinci yarım fəslə **“İqtisadiyyat”** adlanır. Azərbaycan dilində bir sıra hallarda “iqtisadiyyat” termininin Qərb mənşəli “ekonomika” qarşılığının işlədilməsinə cəhdlər olsa da, həmin cəhdlər özünü doğrultmamış, elmin adı kimi məhz Şərq mənşəli “iqtisadiyyat” sözü qərarlaşmışdır.

AMEA-nın Xəbərlərinin bir nömrəsi¹² bütünlüklə iqtisadiyyata həsr olunmuşdur ki, həmin nömrədə toplanmış müxtəlif mövzulu məqalələrin dili həm Azərbaycan dilinin iqtisadiyyat terminologiyasının inkişaf səviyyəsi, həm də bu sahədə Şərq-Qərb paralelliyinin vəziyyəti barədə aydın təsəvvür yaradır. Məsələn: *sərmayə – investisiya; idxal – ixrac (əməliyyatı) – import-eksport (əməliyyatı); (iqtisadi) ehtiyatlar – (iqtisadi) resurslar; sərmayə (qoyuluşu) – kapital (qoyuluşu); nəqliyyat – kommunikasiya* və s.

Termin birləşmələrinin çoxunda Qərb mənşəli komponentlə Şərq mənşəli komponent birlikdə çıxış edir və birləşmələrdə komponentlərin mənşə müxtəlifliyi anlayışların adekvat ifadəsində heç bir anlaşılmazlıq yaratmır. Ümumiyyətlə isə, həmin əlamət monoqrafiyanın dili üçün kifayət qədər səciyyəvidir; məsələn: *iqtisadi sistem, obyektiv qiymətləndirmə, inkişaf konsepsiyası, optimal müddət, strateji amil, təbəqələşmə prosesləri, enerji*

¹¹ Şirəliyeva, H. Politologiya / H.Şirəliyeva, Ə.Əhmədov. – Bakı: Apostroff, – 2016. – 392 s.

¹² AMEA-nın Xəbərləri // – Bakı, – 2002. №1. – 252 s.

*mənbələri, ekstensiv inkişaf, sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modeli, optimal nisbət*¹³ və s.

Üçüncü fəslin altıncı yarımfəslisi “**Psixologiya**” adlanır. Mütəxəssislər “psixologiya” terminini belə izah edirlər: “Psixologiya” termini iki yunan sözündən – “psyuxē” – ruh, ruhi aləm, “lóqos” – bilik, öyrənmək, elm sözlərindən əmələ gəlmişdir, “psixika haqqında elm deməkdir”.¹⁴

Göründüyü kimi termin Qərb mənşəlidir. Burada Şərq-Qərb paralelliyi yaradan komponentlər psixologiya elminin predmetini bildirən sözlərdir: ruh – psixika.

Nəzəri olaraq “psixologiya” yerinə “ruhşünaslıq” demək mümkündür, lakin praktik olaraq belə bir anlayış, elm yoxdur.

Məlumdur ki, psixoloji anlayışlar sistem şəklində ilk dəfə Aristotelin “Ruh haqqında” məşhur traktatında şərh olunmuşdur. Traktatın bu cür adlanması təsadüfi deyil.

XIX əsrin sonlarına qədər psixologiya elmi fəlsəfəyə (və ilahiyat) aid olunmuşdur. Avropa ədəbiyyatında bəzən onu “mental fəlsəfə”, “pnevmatologiya” (ruhiyyət) adlandırmışlar.

İsa Məmmədovun tərtib etdiyi “İzahlı psixoloji lüğət”də¹⁵ Şərq-Qərb paralelliyinin aşağıdakı faktları öz əksini tapmışdır: *eqoizm – xudbinlik; eyforiya-psixomotor həyəcanlıq – qayğısızlıq duyğusu; (psixoloji) eksperiment – (psixoloji) təcrübə; eksperimental (qrup) – təcrübəvi (qrup); ekspressiv – duyğusal; paranoial (xarakter) – ilişkən (xarakter); unikalıq – təkraredilməzlik, müstəsnaıq və s.*

Üçüncü fəslin yeddinci yarımfəslisi “**Hüquqşünaslıq**” adlanır. Hüquqşünaslıq terminologiyasında Şərq-Qərb paralelliyinin mövcudluğu Azərbaycanda həm Şərq, həm də Qərb hüquq münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Bu tarixi əlaqənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Qərb hüquq texnologiyaları ya bilavasitə Qərb mənşəli anlayışla ifadə olunur, ya da Şərq mənşəli anlayışın Qərb məzmununda yenidən dərkilə təzahür edir. Sonuncu

¹³ Əhmədov, M. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması M.Əhmədov. – Bakı: Azərneşr, – 2003. – 520 s.

¹⁴ Bayramov, Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya / Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə. – Bakı: ÇinarÇap, – 2009. – 620 s.

¹⁵ Məmmədov, İ. İzahlı psixoloji lüğət / İ.Məmmədov. – Bakı, – 2016. – 178 s.

vəziyyət özünü onda göstərir ki, məsələn: “*hüquq*”, “*qanun*”, “*hökm*”, “*məhkəmə*”, “*cinayət*”, “*cəza* ” və s. kimi çoxlu sayda terminlər Şərqi (ərəb) mənşəli olsa da, onlar artıq Qərbi (Roma) hüququnun anlayışlarını ifadə edir.

“Azərbaycanca-rusca-İngiliscə hüquq terminləri lüğəti”¹⁶ son illərdə bu sahəyə həsr olunmuş bir sıra lüğətlərin təcrübələri əsasında tərtib edilmişdir. Əlbəttə, lüğətin sözlüyündən dərhal görünür ki, çox sayda terminlər, əslində beynəlxalq ekvivalentdən Azərbaycan dilinə “çevrilir”, məsələn: *abstruksiya* – *əngəl, maneə*; *amnistiya* – *azadlıq*; *banda* – *cinayətkar dəstə*; *şayka* – *quldur dəstəsi*; *bandit* – *quldur*; *banditizm* – *quldurluq*; *arbitr* – *hakim, münsif*; *delikt* – *hüquq pozuntusu, xəta* və s.

Dissertasiya işinin dördüncü fəslə “**Təbiət və texniki elmlərin dilində Şərqi-Qərbi leksik-terminoloji paralelliyi**” adlanır. Bu fəsil altı yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəslin birinci yarım-fəslə “**Coğrafiya**” adlanır.

Coğrafiya elmi müasir dövrdə müxtəlif sahələrə bölünür ki, hər birinin artıq tamamilə diferensiyallaşmış mövzuları, dəqiq formalaşmış adları mövcuddur: 1) fiziki coğrafiya; 2) sosial-iqtisadi coğrafiya; 3) inteqral coğrafiya. Bu halda da terminlərin seçilməsində vahid prinsipə riayət edilmir. Onu da demək lazımdır ki, Qərbi mənşəli *kartoqrafiya* yerinə bəzən Şərqi mənşəli *xəritəşünaslıq* da işlədilir.

Azərbaycan dili coğrafiya terminlərinin lüğətini ilk dəfə sistemli şəkildə Rəmzi Yüzbaşov hazırlamışdır¹⁷. Əlbəttə, lüğət-tədqiqatın Şərqi-Qərbi terminoloji paralelliyi baxımından əhəmiyyəti ondadır ki, diqqət yerli, çox hallarda etnoqrafik səciyyə daşıyan sözlər terminlərə verilmişdir ki, bu hallarda “ikiqat paralellik” deyilə biləcək vəziyyət meydana çıxır: xalq termini – yerli elmi termin – beynəlxalq termin.

Maraqlıdır ki, R.Yüzbaşov xalq coğrafiya terminlərinin bir hissəsinin “elmə daxil edilməsi tövsiyə”si ilə çıxış edir ki, buraya, məsələn, aşağıdakılar daxildir: qarnaq –hündür yamaclarda gec

¹⁶ Azərbaycanca-rusca-İngiliscə hüquq terminləri lüğəti // – Bakı: AMEA və BDU, – 2017. – 498 s.

¹⁷ Yüzbaşov, R. Azərbaycan coğrafiya terminləri / R.Yüzbaşov. – Bakı: ASSR EA, – 1966. – 158 s.

əriyən qar sahəsi (снежный островок), salbuz – cisimlər üzərində sıx buz çöküntüsü (гололед), cıǵ-qar tirəsi və ya qar pilləsi (заруги), girvə – küləyin əmələ gətirdiyi qar topası (суроб) və s.¹⁸

Dördüncü fəslin ikinci yarımfəslı **“Biologiya”** adlanır. Qərb mənşəli “biologiya” termininin birbaşa Şərq qarşılığı mövcud deyil. Biologiya elminin ənənəvi tərkib hissələrinin adlarını bildirən “botanika”, “zoologiya” terminləri barədə də eyni sözləri demək olar.

Canlı sistemlərin öyrənilməsilə məşğul olan biologiyanın müasir dövrdə çoxlu sayda sahələri formalaşmışdır ki, onların demək olar ki, hamısının adları Qərb mənşəlidir: *biokimya, biofizika, fiziologiya, bioenergetika, geobotanika, hidrobiologiya, paleontologiya, antropologiya, bioetika* və s.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələri üzrə lüğətlərin hazırlanmağa başladığı 60-cı illərdə əsas müqayisə predmeti rus dili olmuşdur. Ona görə də ümumi termin seçimində rus dili əsas oriyentasiya kimi qəbul edilmişdir ki, bunun nümunələrindən biri “zoologiya terminlər lüğəti”dir.¹⁹

Əslində isə, bir sıra terminoloji paralellər göstərir ki, burada söhbət daha çox Şərq-Qərb qarşılaşdırılmasından gedə bilər: *aqama – kələz; antilop – cəngəl – buynuz, qiral; areal – yayılma sahəsi (areal); şmel – eşşək arısı; entomofauna – cücü faunası* və s.

Maraqlıdır ki, lüğətdə beynəlxalq terminologiya çox vaxt həm rus dili, həm də Azərbaycan dili üçün necə varsa o cür verilir və bu terminlərin qarşılıqlarını vermək üçün heç bir cəhd edilmir. Hətta belə bir təsəvvür yaradılır ki, guya bu terminlər rus dili üçün tamamilə səciyyəvidir, Azərbaycan dili üçünə ruscadan alınmadır: *bizon – bizon, biometriya – biometriya, biotiçeskiy – biotik, biotip – biotip, bissus – bissus, blastodisk – blastodisk, odatra – odatra* və s.

Dördüncü fəslin üçüncü yarımfəslı **“Tibb”** adlanır. Tibb və ya təbabət elmləri Şərq-Qərb texnologiyalarının paralelliyinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, tibb elmlərinin əsaslarının Şərqdə qoyulması, məsələn, Əbu Əli ibn Sinanın məşhur tibb kitablarının və onların

¹⁸ Yüzbaşov, R. Azərbaycan coğrafiya terminləri / R.Yüzbaşov. – Bakı: ASSR EA, – 1966. – 158 s.

¹⁹ Zoologiya terminləri lüğəti / – Bakı: ASSR EA, – 1961. – 108 s.

ərəb terminologiyasının Qərbdə böyük maraq doğuraraq orta əsrlərdə latın dilinə tərcümə edilməsi məlumdur. İkinci səbəb isə budur ki, tibb terminologiyası xüsusi standartlaşma əsasında son orta əsrlərdən etibarən latıncadan bütün Qərb dillərinə yayılmış, oradan da Şərqi dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə keçərək Şərqi-Qərb terminoloji paralelliyi üçün elmi-texnoloji şərait yaratmışdır.

Əlbəttə, türk dillərində tibb terminologiyasının əsasında uzun əsirlər ərəb mənşəli sözlər dayanmış, Qərb elmi, mədəniyyəti ilə tanışlıqdan sonra Qərb tibb texnologiyaları ilə yanaşı, terminologiyası da tədricən mənimsənilmişdir. Ona görə də müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tibb terminologiyasını əksərən Qərb mənşəli ləksemlər təşkil edir. Bununla belə Şərqi-Qərb paralelliyi də mövcuddur: *adipoz – yağlanma/piylənmə, analgetik – ağrıkəsici, akineziya – hərəkət qabiliyyətinin itirilməsi, miqren – kəskin baş ağrısı, prodrom – xəstəlik önlü əlamət, neyron – sinir hüceyrəsi* və s.

Dördüncü fəslin dördüncü yarımfəslili “**Riyaziyyat**” adlanır. “Riyaziyyat” termini Şərqi mənşəli olsa da, müasir dövrdə məzmunca Qərb mənşəli “matematika”nın qarşılığı kimi dərc olunur. Ümumiyyətlə, texniki elmlərə dair terminologiyanın Qərb meylliliyi özünü ilk növbədə riyaziyyatda göstərir ki, bu da həmin elm sahəsinin texniki elmlər üçün bir növ metodoloji səciyyə daşması ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində riyaziyyat terminologiyasının müasir vəziyyəti barədə müəyyən təsəvvür yaradan “Rusca-azərbaycanca riyaziyyat terminləri lüğəti”²⁰ həmin sahədə Şərqi-Qərb paralelliyinin səviyyəsi barədə də aydın nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Hər şeydən əvvəl diqqəti cəlb edən odur ki, Qərb mənşəli beynəlxalq termin olduğu kimi qəbul edilir. Məsələn: *funksiya, integral, minimum, absis, avtomorfizm, model, sistem, fundamental, funksional, ekvivalent* və s.

Göründüyü kimi, bu terminlərin bir çoxunun Şərqi mənşəli qarşılığı vardır, məsələn: *funksiya – vəzifə, integral – birləşmə,*

²⁰ Quliyev, T. Rusca-azərbaycanca riyaziyyat terminləri lüğəti / T.Quliyeva, F.Abdullayev, A.Heydərov. – Bakı, – 2012. – 136 s.

assosiativ – əlaqəli, hipoteza – fərziyə, limit – hədd, oblast – sahə, defekt – qüsur, lokal – məhdud (həddüddü), elementar – adi, simvol – rəmz və s.

İkinci mühüm cəhət isə ondan ibarətdir ki, həm Qərb, həm də Şərq mənşəli terminin bir sıra hallarda paralel işlənməsi nəzərdə tutulur, məsələn: *analiz – təhlil, arifmetik – hesabi, binom – ikihədli, iterasiyalama – təkrarlama, kombinatorika – birləşmələr nəzəriyyəsi, median – kənarortağ, obraz – surət, period – dövr, interval – aralıq, proobraz – əsli və s.*

Dördüncü fəslin beşinci yarım fəslə **“Fizika”** adlanır. İstər riyaziyyat, istərsə də fizika terminləri üzərində aparılmış müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində texniki elmlər üzrə terminologiyanın a) əsas və b) ikinci dərəcəli, yaxud törəmə adlandırma biləcəyimiz növləri vardır. Şərq-Qərb terminoloji paralelliyi, bir qayda olaraq, özünü ikinci dərəcəli, yaxud törəmə deyil, məhz əsas növə aid edilən terminologiyada göstərməsilə fərqlənir ki, bu da, fikrimizcə, Şərq-Qərb qarşılaşmasının öz əksini, ilk növbədə, elm təfəkkürün fəlsəfi-metodoloji mahiyyət daşıyan anlayışlarında tapması ilə əlaqədardır.

S.Sadıqova göstərir ki, “lüğətlərdə dubletlərdən daha çox istifadə olunur. Yəni bir anlayış iki və daha çox terminlə ifadə olunur. Məsələn, “ekvivalent” termini üç şəkildə – “ekvivalent”, “eynigüclü”, “bərabərgüclü” kimi işlədilir. Bizcə, bu terminləri dəqiqləşdirmək, hansı anlayışı daha düzgün ifadə edirsə, onu götürmək (“eynigüclü” termini) məqsədəuyğundur”. S.Sadıqova özü də bu fikirdədir ki, “dublet terminlər lüğətdə öz əksini tapmalıdır”. Çünki “eyni anlayışın ifadəsi üçün əcnəbi terminlər və azərbaycanca terminlər işlədilir. Məsələn: eynigüclü – ekvivalent; tən bölmə – bissekttrisə; assosiativlik – qruplaşdırma-birləşdirmə; istilik tarazlığı – termometr; gərginlik – potensial”²¹.

Ümumiyyətlə, “Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti”ndə aşağıdakı Şərq-Qərb terminoloji paralellik faktları qeydə alınmışdır: *aerodinamik müqavimət – ön müqavimət, burulğanlı cərəyan – Fuko cərəyanı, ədəd üçbucağı – Paskal*

²¹ Sadıqova, S. Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti / S.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 1998.

üçbucağı, ion cihazı – qazboşalma cihazı, loqarifm xətkəsi – hesablama xətkəsi, Plank sabiti – təsir kvantu, rəqs dövrü – rəqs periodu, cazibə – qravitasiya, şüa istilik mübadiləsi – radiasiya istilik mübadiləsi və s.

Dördüncü fəslin altıncı yarımfəslı “**Kimya**” adlanır. Kimya elmləri sahəsində terminoloji sistemin qaydaya salınması işinə keçən əsrin 20-ci illərində başlanmış və qarşıya çıxan problemlərdən biri məhz Şərq-Qərb paralelliyi olmuşdur.

Kimya terminləri lüğətinin hazırlanmasına göstərilən ilk cəhdədən qarşıya üç seçim variant çıxmışdır: a) ərəb mənşəli qəliz termini işlətmək; b) ana dili əsasında yeni termin yaratmaq; c) beynəlxalq termini qəbul etmək. “Kimya terminləri lüğəti” üzərindəki təhlillər göstərir ki, mövzu baxımından bizi maraqlandıran sonuncu istiqamətə bir çox dil faktları aiddir: *aktivlik – fəallıq, qravimetrik analiz – çəki analizi, prob analizi – əyar analizi, essensiya – cövhər, asimmetrik – qeyri-simmetrik, absorbsiya – səthi udulma, koaqulyasiya – laxtalanma* və s.

Beləliklə, Şərq-Qərb paralelliyi bu nümunələrdə üç şəkildə təzahür edir:

1) Qərb mənşəli beynəlmiləl terminin Şərq qarşılığı və ya ekvivalenti verilir, məsələn: *inversiya – çevrilmə, konfiqurasiya – xarici görünüş, kriogen – soyuducu* və s.

2) Qərb mənşəli mürəkkəb quruluşlu beynəlxalq terminin yalnız bir komponentinin Şərq qarşılığı və ya ekvivalenti təqdim olunur, məsələn: qravimetrik analiz-çəki analizi (qeyd edək ki, “*analiz*” termininin kifayət qədər populyar “*təhlil*” qarşılığı mövcuddur), *prob analizi – əyar analiz* və s.

3) Qərb mənşəli “düzəltmə” beynəlxalq terminin yalnız leksik-qrammatik formantı Şərq (milli) qarşılığı və ya ekvivalenti ilə əvəz edilir; məsələn: asimmetrik –qeyri-simmetrik, binormal – ikinormal və s.

Beləliklə, **tədqiqatın nəticələrini** aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Azərbaycan dili elmi üslubunun inkişafında Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi universal (beynəlmiləl) dil hadisəsi olaraq əhəmiyyətli rol oynamışdır ki, bu hadisə özünəməxsus

struktur-semantik, koqnitiv-qnoseoloji və kulturoloji-stilistik əsaslara malikdir. Eyni bir milli dil təfəkküründə Şərq və Qərb anlayışlarının paralel işlənməsi hansısa bir təsadüf və ya anomaliya deyil, elmi üslubun bütün tarixi ilə hazırlanmış, modelləşmiş, funksional sistem kimi qərarlaşmış tipoloji reallıqdır.

2. Azərbaycan dilində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin funksional sistemi aşağıdakı stabil münasibətlər də təzahür edir:

a) Qərb mənşəli termin birbaşa olaraq Qərb elmi təfəkkürünün formalalaşdırdığı anlayışı bildirir;

b) Şərq mənşəli termin mənə-məzmun etibarilə dəyişərək (modernləşərək) Qərb mənşəli terminin ekvivalentinə çevrilir;

c) Şərq mənşəli termin əksər hallarda Qərb mənşəli terminin yerli (milli) izahedicisi və ya interpretatoru kimi çıxış edir.

3. Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi Azərbaycan dili kontekstində təxminən iki əsrlik bir tarixə malikdir:

- XIX əsr (paralelliyin ilk faktlarının meydana çıxması);

- XX əsrin əvvəlləri (paralelliyin özünəməxsus dil hadisəsi olaraq müəyyənləşməsi);

- XX əsrin 20-ci illərindən sonlarına qədər (paralelliyin hüdudlarının genişlənməsi, elmi üslubun müxtəlif sahələrini əhatə etməsi);

- XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri (paralelliyin daha da dərinləşərək mükəmməl bir linqvistik-kulturoloji sistemə çevrilməsi).

4. Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi həm humanitar, həm ictimai, həm təbiət, həm də texniki elmlər sahəsində özünü göstərir. Araşdırmalar təsdiq edir ki, bu müxtəlif sahələrdə ümumtipoloji cəhətlər aparıcı olub, haqqında bəhs edilən dil hadisəsinin universal səciyyə daşdığı, elmi təfəkkür (və dil) sahələrinin fərqliliyindən asılı olmayaraq ümumi qanunauyğunluq nümayiş etdirdiyi barədə aydın təsəvvür verir. Bununla belə həmin ümumtipoloji dominantlıqla yanaşı: a) humanitar, b) ictimai, c) təbiət, d) texniki elmlər sahələrində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyinin özünəməxsus xüsusiyyətləri də mövcuddur.

5. Humanitar elmlər üzrə Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi Azərbaycan dili kontekstində Şərq komponentinin maksimum

ənənəviliiyi və Qərb komponentinin maksimum modernliyinin kontrastivliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu cür kəskin kontrastivlik isə paralelliyin davamlılığına gətirib çıxarır.

6. İctimai elmlər sahəsində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyində aparıcı meyl, hətta Şərq mənşəli terminologiya formal üstünlük təşkil etsə belə, ideya-məzmun üstünlüyü Qərb anlayışlarına aiddir. Bu isə o deməkdir ki, Şərq mənşəli termin Qərb məzmunlu mənə-məzmun texnologiyaları ilə “yüklənmiş” bir formada təzahür edir.

7. Təbiət və xüsusilə texniki elmlərdə Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi Şərq komponentinin formallığı, Qərb komponentinin isə ideya-məzmun aktuallığı (və modernliyi) ilə təzahür edir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Müasir Azərbaycan dilində Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyi haqqında // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. №5. – s. 194-198.
2. Azərbaycan dilində Şərq Qərb paralelliyinin təşəkkülü // – BDU. Dil və ədəbiyyat, – 2016. №3(99). – s. 67-70.
3. Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasında Şərq-Qərb paralelliyi // – Gəncə: GDU. Elmi Xəbərlər, – 2017. №2. – s. 114-117.
4. Siyasətşünaslıq elmində Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyi // – Gənc Alimlərin II Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Gəncə: GDU, – 2017. – s. 378-380.
5. Западно-восточный лексико-терминологический параллелизм в словаре общественных дисциплин в Азербайджане // – Херсон: Херсонський університет, Південний архів. Збірник наукових праць. Філологічні науки. – 2017. – s. 168-171.
6. Təbiət elmlərinin dilində Şərq-Qərb leksik terminoloji paralelliyi // – Bakı: BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2018. – s. 41-47.
7. Azərbaycan dilinin ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasında Şərq-Qərb paralelliyi // – “Hüseyn Cavid və Çağdaş Azərbaycan filologiyası” Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: BDU, – 2018. – s. 472-476

8. Texniki elmlərin dilində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2019. № 1. – s. 270-279
9. Azərbaycan dilinin fəlsəfə və tarixşünaslıq terminologiyasında Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 11. – s. 218-224
10. Лексико-терминологический западно-восточный параллелизм в словах по биологии и медицине в азербайджанском языке // Актуальные вопросы современной науки: Материалы III международной научно-практической конференции, – Саратов, – 2019. – с. 213-216
11. Sultanova, S.X. Sosiologiya və psixologiya elm sahələrində Şərq-Qərb leksik-terminoloji paralelliyi // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat, – 2021. № 1. – s. 55-61

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 iyun 2022-ci il tarixində
saat 14 00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən
ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1141, Bakı, S.Rüstəm 33. Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Slavyan
Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 may 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara
göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.05.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 40 989 işarə

Tiraj: 100